

MAX WEBER VE SABRİ F. ÜLGENER'DE ZİHNİYET - DİN İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Şahin DOĞAN*

Öz

Weber'e göre, dünyaya rasyonel bir bakış açısının doğuşunda ve rasyonel bir hayat tarzının gelişmesinde, dünyadan el etek çekerek inzivaya çekilmek yerine, dünyevî gayeler gütmeksizin, çalışmanın ve israftan kaçınmanın Tanrı katında asıl önemli kulluk görevi olduğu anlayışına dayanan Calvinist meslek ahlakı, kapitalizmin oluşmasında etkili bir faktör olmuştur. Weber, kapitalizmin başka bir yerde değil de, Batı'da, özellikle de Avrupa'nın Protestanların çoğunlukta olduğu bölgelerinde ortaya çıkmış olmasını, Hıristiyanlığın başka mezheplerinde ve başkaca dünya dinlerinde, meslekî faaliyete yön veren böyle bir "ahlak"ın gelişmemiş olmasına bağlamaktadır. Ülgener, kapitalizmin ortaya çıkışında Protestan ahlakının, özellikle Calvinist meslek ahlakının rasyonelleşmesinin kritik bir rol oynadığını ileri süren Weberci bakış açısını esas alarak Osmanlı iktisadî zihniyetinde buna paralel bir dönüşüm bulunup bulunmadığını ortaya koymayı hedeflemiştir. Ülgener'e göre, tasavvufun genel olarak dünyadan el etek çekerek aza kanaati vurgulayan Batınî formuna karşılık, tasavvuf çerçevesi içinde Melamilik, dünyevî faaliyete farklı bir yaklaşımı öne çıkaran, meslekî çalışmaya önem veren ve Protestanlıkta meslek ahlakına benzer bir meslek ahlakını şekillendirebilecek bir ruh barındırmaktaydı. Ülgener, Osmanlı iktisat zihniyetini Melâmîliğin bu ruhunun değil, içe kapanma ve donuklaşmaya neden olan Bâtınlığın şekillendirdiğini; bunun da iktisadî çöküşümüzün (inhibitât) esas faktörü olarak rol oynadığını ileri sürmektedir. Ülgener'e göre, Weber, İslam hakkındaki yorumlarında önyargılı davranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Zihniyet, Kapitalizm, İslam, Meslek Ahlakı.

The Concepts of Mentality - Religion Relations in Max Weber and Sabri F. Ülgener

Abstract

According to Weber, the Calvinist professional ethics, which is based on the understanding that work and abstention from wastefulness without having any worldly pursuits are the essentially important tasks to serve God instead of a reclusion by abandoning the world, has been an effective factor in the development of a rational lifestyle based on a rational perspective and the formation of capitalism. According to Weber, the reason why capitalism emerged in the West, especially in regions dominated by Protestants, and not in another place is that such an "ethics" guiding professional activity did not develop in the other Christian sects and other religions in the world. Ülgener predicated his views on the Weberian point of view, which postulated that the Protestant ethics, especially Calvinist professional ethics played a critical role in the emergence of capitalism and he aimed at demonstrating whether the Ottoman economic mentality experienced a similar, parallel transformation or not. According to Ülgener, the Melamilik (Malamatıyya) movement that highlighted a different approach to the worldly activities and placed emphasis on professional work within the framework of tasavvuf (Islamic mysticism) in contrast with the Batınî (Esoteric) form of tasavvuf, which emphasized contentment with less by abandoning the world, had a spirit that could shape a professional ethics similar to the Protestant professional ethics. Ülgener suggests that the economic mentality of the Ottoman Empire was shaped by Bâtınlık, which caused introversion and tepidity, and not by this spirit of Melamilik, therefore, it played a role in our economic collapse (decline) as the essential factor. According to Ülgener, Weber acted prejudiced in his comments about Islam.

Keywords: Religion, Mentality, Capitalism, Islam, Professional Ethics.

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Giriş

Bu çalışma Weber ve Ülgener'in yaklaşımlarında zihniyet, din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Ülgener ve Weber'in yaklaşımlarında önemli paralelliklerin olduğu görülmektedir. Ülgener Osmanlı toplum yapısını analiz ederken büyük oranda Weber'in yönteminden faydalanır. Fakat Weber'in görüşlerini tamamen benimsemekten uzak durur ve Weber'e karşı eleştirel bir yaklaşım ortaya koyar. Weber'in analizlerindeki Doğu-Batı karşıtlığı şeklindeki yorumlarını taraflı bulur. Özellikle İslam dini ile ilgili yorumlarında tarafsız bir tutum içinde olmadığını ve yanlış yorumlar yaptığını belirterek Weber'i eleştirir. Ülgener'in eleştirisi, İslam konusunda Weber'e yöneltilen ilk eleştiriler arasında yer almaktadır ve benzer yaklaşıma sahip olan Maxime Rodinson ve Bryan S. Turner'ın Weber'e yönelik eleştirileri ile paralellik göstermektedir. Weber'in Doğu'ya ve İslam'a yönelik tezlerinin doğruluğunu tarihsel örnekler üzerinden tartışan ilk çalışmalardan biri olması Ülgener'in değerlendirmelerini orijinal kılmaktadır.

Bu araştırma betimsel bir niteliğe sahip olup temelde üç ana konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki Weber'de din ve zihniyet ilişkisi, ikincisi Ülgener'de din ve zihniyet ilişkisi, diğeri ise Ülgener'in Weber eleştirisi.

Ahlak ve zihniyetin oluşmasında birçok faktör rol oynamaktadır. Zihniyeti etkileyen faktörlere çevre, iklim, din, siyaset, ekonomi gibi örnekler verilebilir. Marx her ne kadar zihniyeti oluşturan faktör olarak alt yapıyı görmekte ise de tek sebepli analiz yöntemi günümüzde pek rağbet edilen bir yöntem değildir. Bu nokta Marksizm içinde de oldukça tartışılan bir husustur. Alt yapı üst yapıyı etkilediği gibi, üst yapının da alt yapıyı etkilediği görüşü birçok çağdaş Marksist tarafından da benimsenmektedir. Bu makalede zihniyetin oluşumunda farklı faktörlerin etkili olduğunu ileri süren Weber ve Ülgener'in görüşleri çerçevesinde zihniyet ve din konusu ele alınacak ve din faktörü analiz edilecektir. Dinin bu çalışmada esas ele alınacak yönü teorik kısmı değil, dinin sosyal ve ekonomik hayata olan etkisi, ekonomi ve diğer sosyal faktörlerin de dine olan etkisi noktasıdır. Din insanların günlük hayatlarında nasıl bir etkiye sahiptir ve hangi oranda bu etkiyi göstermektedir? İnsanların davranış biçimlerini normatif olarak nasıl etkilemekte ve yönlendirmektedir? Din tarih boyunca aileden başlayarak siyaset, sanat ve ahlaka kadar bütün toplumsal alanlara damgasını vurmuştur. Doğal olarak iktisadi hayata da etki etmiştir.

Max Weber'de Zihniyet - Din İlişkisi

Weber görüşlerinin en iyi yorumcusu olarak bilinen Parsons, Weber'in *Din Sosyolojisi* adlı eserinin İngilizce çevirisine yazdığı giriş yazısında Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* adlı eserinde dinin insanların eylemlerini nasıl şekillendirdiği, sosyal hayata ve özellikle ekonomik alana nasıl etki ettiği konusu üzerinde durduğunu belirtir. Parsons'a göre Weber'in din konusundaki temel ilgi odağı dinin sosyal de-

ğişimin dinamizmine temel kaynak oluşturmasıdır (Parsons, 1963: XXI-XXX). Aron, Weber'in din sosyolojisi çalışmalarında "kanaat ahlakının" öncelikli bir kavram ve hareket noktası olduğunu belirtir. Ayrıca şu sorunun Weberci çözümlere yön verdiğini ifade eder: "dinsel anlayışlar çeşitli toplumların ekonomik davranışlarını hangi ölçüde etkilemişlerdir?" Weber, dinsel anlayışların ekonomik davranışların bir belirleyicisi olduğunu bu nedenle toplumların ekonomik değişimlerinin nedenlerinden birisi olduğunu göstermek istemiştir (Aron, 1986: 509).

Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nu yazarken birbiri ile ilişkili üç amaca sahip olduğu görülür. İlk olarak yaşadığı dönemde yaygın olan Marksist ekonomik determinist ve indirgemeci analiz biçimlerini çürütmeye çalışır. İkinci olarak, kapitalist kültürün Batı'da nasıl ortaya çıktığını ve bu sürecin kapitalist ekonominin gelişmesi için önemini açıklamak ister. Üçüncü olarak, Weber kültürel değerlerin toplumsal eylemi, temelde insanların ilgilerini belirli doğrultularda yönlendirerek sınırlandığını göstermek ister (Turner, Beeghley ve Powers, 2010: 243). Weber'in amacı, dini telkin ve motiflerin bireylerin davranışlarını nasıl etkilediği ve yönlendirdiği, diğer taraftan da dinin diğer faktörlerden nasıl etkilendiğinin araştırılmasıdır (Bodur, 1991: 95).

Sosyal bilimlerde her teorisyenin analizlerinde merkezi önemi olan belli kavramlar bulunur. Weber'in analizlerinde ise "rasyonellik" kavramı merkezi bir öneme sahiptir (Giddens, 1992: 12). Din sosyolojisi analizlerinde "rasyonel" kavramını sayılamayacak sayıda fazla kullanmıştır ve onunla birlikte aynı türden farklı kavramlara da yer vermiştir: "belli imkanlara göre yönlendirme", "yaşantıyı sistemleştirme", "akılcı örgütlenme" gibi (Wach, 1987: 51-52).

Weber araştırmalarında ana temayı, bir toplumu şekillendiren grupların sosyal statüsü ve egemenlik yapıları ile dini zihniyet arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır. Weber din sosyolojisi analizlerinde üç konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, dini fikirlerin ekonomik davranışlara olan etkisi; ikincisi, sosyal tabakalaşma ile dini fikirler arasındaki ilişki, üçüncüsü de Batı kültürünün özgünlüğünü ispat etmek ve açıklamak (Bendix, 1998: 192).

Kapitalizm

Weber, çağımızı çok derinden etkileyen kapitalizmin yine Batı'ya ait bir olgu olduğunu belirtir ve "kapitalizm" kavramını tarihten örnekler vererek açıklar. Çok kazanma ve elde etme güdüsünün temelde kapitalizm ile bir ilgisinin olmadığını, bunun örneklerine tarihte de rastlandığını belirtir. Sınırsız kazanma arzusu her zaman var olmuş ve olacaktır da fakat bu arzu Weber'e göre hiçbir şekilde kapitalizm ve onun ruhuyla aynı şey değildir. Kapitalizm olsa olsa bu tip rasyonel olmayan duyguların dizginlenmesi veya dengelenmesi olabilir. Kapitalizm kazanma gayreti ile aynı anlama gelmekle beraber tarihten verilen örneklerle bir ilgisi yoktur.

Gerçek kapitalist, rasyonel işletme mantığı ile sürekli yenilenen kazancının daha verimli hale gelmesi için uğraşan müteşebbistir. Bu alanda başarılı olabilmesi için bu yöntemi uygulamak zorundadır. Aksi takdirde kapitalist ekonomik sistemde rasyonel olmayan ve verimliliği artırmayan işletme sistemi iflasa mahkûmdur (Weber, 1985: 15). Weber, kapitalist bir ekonomik eylemi : “*değiş-tokuş* fırsatlarının kullanımından kazanç bekleme üzerine kurulu yani (biçimsel) barışçıl kazanç fırsatları üzerine kurulu bir eylem” olarak tanımlayabileceğimizi belirtir (Weber, 1985: 14-15).

Kapitalist kazancın rasyonel şekilde elde edilmesinde önemli olan malların ticari alış-verişinin sürekliliği ve para birimlerinin klasik yöntemle veya modern teknik yöntemle olsun bir defter tutma yöntemiyle yapılmış olmasıdır. Çin’de, Hindistan’da Babil’de Mısır’da Eski Ak Deniz uygarlıklarında olduğu gibi orta çağda ve yeniçağda da benzerleri görülmüştür. Fakat Batı’daki gibi süreklilik gösteren bir hareket olmamıştır (Weber, 1985: 15-17).

Weber farklı kapitalizm türlerinin olduğunu belirtir. Bunlardan biri *Siyasal Kapitalizmdir*. Siyasal kapitalizmde kazanç; savaş, sömürü, fetih veya bir bölgeyi yönetim altına alma şeklinde oluşur. Bu tür kapitalizmin alt türleri de *emperyalist, sömürgeci, serüvenci ya da yağmacı ve vergici kapitalizmdir*. Weber, bunlara ek olarak ticaret gruplarının özgül marjinal durumlarını sınıflandırmak amacıyla *parya* kapitalizminden de söz eder (Gerth ve Mills, 1987: 67). Diğer kapitalizm türü ise *çağdaş endüstriyel kapitalizmdir*. Bu tür kapitalizmin temel özelliği, özgün bir üretim biçiminin ortaya çıkması ve kapitalizm öncesi üretim tarzlarından farklı ve onların aleyhine olarak genişlemesidir. Bu üretim biçiminin de hukuksal, siyasal ve ideolojik ön koşulları vardır. Fakat tarihte benzeri yoktur. Çağdaş kapitalizm özgür iş gücü ile sabit işyerinin (fabrikanın) bir arada örgütlenmesine dayanır. İşyeri sahibi belli riskleri ve rekabetleri göze alarak mal üretir. İşletme rasyonel bir denetim altında yürütülür. Bütün hizmetler ve harcamalar kalem kalem muhasebe defterine kayıt edilir (Gerth ve Mills, 1987: 68). Weber, yukarıdaki kapitalizm türleri ilgili olarak *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinin önsözünde şöyle bir açıklama yapar.

“Girişimcilerin, büyük spekülörlerin, sömürge ve mali kapitalizmi, barışta da ama özellikle savaşa göre ayarlanmış kapitalizm’de bugünkü Batı’da bu damgayı taşır ve uluslararası ticaretin bir kısmı, her zaman olduğu gibi bugün de onunla ilişkilidir. Fakat Batı yeni farklı bir tür kapitalizmi tanıdı: biçimsel özgür emeğin rasyonel kapitalist işletme olarak örgütlenişi. Başka yerlerde bunun sadece ilk örneklerine rastlanır” (Weber, 1985: 18).

Weber’e göre “modern kapitalizm” yaslandığı farklı soyutlamalar ve rasyonellik biçimleriyle daha önceki “maceracı” ve “spekülatif” kapitalizm gibi fenomenlerden ayrı tutulmalıdır. Modern kapitalizmin “ruhu” insanın doğal sayılan haz, konfor veya arzularının tatmin etme arayışında yatmaz. Modern kapitalistler bir meslek sahibi olur ve kendi öz denetimi içerisinde bu mesleği en iyi şekilde yerine getirmeye çalışır.

sır. Modern kapitalistlerin “genel habitus”u hayatlarının gidişatını meslekleri ışığında rasyonel olarak yönlendirmeleri temeli üzerine kurulur. Açıklanması gereken önemli nokta modern kapitalistlerin riyazet “etiği”dir. (Ringer, 2003: 215).

Weber kapitalizmin oluşabilmesi için altı şartın gerekli olduğunu belirtir: rasyonel sermaye muhasebesi, serbest piyasa ekonomisi, rasyonel teknoloji, güvenilir hukuk, özgür emek ve iktisadi hayatın ticarileşmesi (Özel, 1993: 11). Arslan, Weber'deki bu altı şartı şu şekilde belirtir: verimli girişimin ev ekonomisinden ayrılması, Batı'da özerk kent yapısının gelişmesi, rasyonel yargısal uygulamaları destekleyen Roma hukuku, tam zamanlı bürokratların devlet idaresinde görev aldığı ulus devlet, çift kayıtlı muhasebe sistemi, özgür emek ve işçi kitlesi (Arslan, 2012: 122).

Ticarileşme olarak adlandırılan süreç değerli kağıdın bulunuşu ve spekülasyonun rasyonelleştirilmesi ve borsanın ortaya çıkışı şeklinde açıklanabilir. Her şeyin kesin bir hesap ile belirlenmesi ancak özgür bir emek ile ortaya çıkabilir. Weber burada farklı bir noktayı dile getirir ve nasıl ki dünyada Batı coğrafyası dışında rasyonel bir iş örgütü olmadıysa rasyonel sosyalizmin de olmadığını belirtir (Weber, 1985: 19).

Weber “büyü bozumu” olgusunun nasıl ortaya çıktığını ve büyüsel inançların yol göstericiliğinden rasyonelliğin kılavuzluğuna nasıl geçildiğini açıklar. Din de kendi içinde değişim göstererek rasyonel temele dayalı din anlayışına doğru yol almıştır. Weber, klasik din anlayışını eleştirir ve kapitalizm ile Protestanlık arasında bağ kurmaya çalışır. Weber açısından sorun şudur; rasyonel bir ilişki biçimi olan ekonomi ile irrasyonel olan din kurumu arasındaki ilişki nedir? Weber, bunu şu şekilde açıklar: “Ekonomik düşünme biçiminin ortaya çıkışının koşulları ya da belirli bir inanç içeriğine bağlı olarak ekonomik bir biçimin ethos'u yani çağdaş ekonominin ethos'unun asketik Protestanlığın rasyonel ahlakı ile bağlantısı ele alınmaktadır. Burada nedensel bağlantının tek bir yönü ele alınmıştır...” (Weber, 1985: 23).

Weber, devamla “Dünya Dinlerinin Ekonomik Ahlakı” adlı sonraki çalışmasında kısaca en önemli kültür dinlerinin ekonomiyle ve çevrenin toplumsal tabakalaşması ile bağlantılarını araştırır. “Her iki nedensel bağlantının olanaklı olduğu ölçüde izlenmesi, Batı'daki gelişmeyi açıklamak için benzer noktaları bulma açısından önemlidir. Çünkü ancak bu biçimde Batı dininin ekonomik ahlakının bir ögesinin nedensel nitelendirmeleri, bir ölçüde açıklık kazanabilir” (Weber, 1985: 23) ifadesini kullanır. Weber'in buraya kadarki görüşlerinden de anlaşılacağı üzere ana hedefi birinci tezini yani Batı'nın özgünlüğünü ispat etme çabasıdır.

Mezhepler ve Toplumsal Tabakalaşma

Weber, araştırmasının bu bölümünde Protestanlığın özgünlüğünü ve kapitalizm ile olan yakın bağlantısını ispatlamaya çalışır. Dini yapı olarak farklı mezheplerden oluşan bir ülkede Almanya'da olduğu gibi üst düzey yöneticilerin ve sanayicilerin Protestan mezhebine mensup olmaları tesadüfi değildir. Bu olgu Protestanlığı kabul eden diğer ülkeler için de geçerlidir (Weber, 1985: 27).

Aynı bölgede yaşamalarına ve aynı milletten olmalarına rağmen neden Katolikler veya başka gruplar (din ile ilişkili olsun veya olmasın) değil de Protestanlar ve özellikle Calvinist mezhebine mensup olanlar sanayide ve eğitimde daha başarılıdır? Şu noktayı hatırlamakta fayda vardır, kapitalizmin ortaya çıkışında ve gelişmesinde Protestanlığın nedensel bir etkisi vardır. Fakat tek faktör değildir. Weber'in kendi ifadesini tekrar edecek olursak, “çağdaş ekonominin ethos'unun Asketik Protestanlığın rasyonel ahlakı ile bağlantısı ele alınmaktadır. Burada nedensel bağlantının tek bir yönü ele alınmıştır” (Weber, 1985: 23).

Protestanların sermayeden büyük pay almaları ve üst düzey yöneticilikte bulunmaları sahip oldukları mezhep inançlarından kaynaklanır. Batı'daki en zenginlerin büyük bir kısmı on altıncı yüzyılda Protestanlığı kabul eden kişilerdir. Protestanlar ekonomik alanda daha mücadeleci ve daha aktiftirler. Bu tutum da Protestan mezhebinin dünyaya bakışından kaynaklanmaktadır. Weber, şu soruyu gündeme getirir “ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde aynı zamanda kilise devriminin gerçekleşmiş olması nasıl açıklanabilir?” (Weber, 1985: 28). Weber bunun kolay olmadığını ekonomik alanda geleneksellikten kurtulmanın hem dini geleneğe, hem de bütün geleneksel otoriteye başkaldırma eylemini destekleyici bir öğe olarak görüldüğünü fakat şu noktanın gözden kaçırıldığını belirtir:

“Reform, kilise otoritesinin hayat üzerinden tamamen kaldırılması olmayıp, var olan biçimin farklı bir anlamda değiştirilmesidir. Değiştirme aslında çok rahat, o zamanlar pratik alanda az hissedilen birçok durumda yalnızca biçimsel olan bir otoritenin özel ve toplumsal yaşamın bütün alanlarında gözlemlenebilir ölçüde etkili olan, sonsuz derecede güçlü ve bütün yaşam biçimine etkisi olan bir otoriteye yerini vermesidir” (Weber, 1985: 28).

Weber, eğitim alanında Protestanların ağırlıklı olarak teknik bölümleri tercih ettiklerini buna karşılık Katoliklerin beşeri bilimlere ait bölümleri tercih ettiklerini belirtir. Aynı şekilde Protestanların iş hayatında üst düzey idareci ve sanayici olduğunu, buna karşılık Katoliklerin çok az bir kısmının Almanya'da sanayici, iş adamı ve yönetici olduğunu belirtir. Katoliklik öncelikle öte dünyayı hedeflemekte ve bu dünyaya karşı umursamaz bir tavır takınmaktadır. Protestanlık ise, bu dünyaya önem verir, başarılı olmayı şart koşar. Weber, Goethe'nin haklı olarak Calvinist yayılımı “kapitalist ekonominin fide serası” olarak tanımladığını belirtir (Weber, 1985: 28-34).

Kısaca özetleyecek olursak Weber, kapitalizmin geliştiği ülkelerde Protestanlık mezhebinin ve bunun bir alt kolu olan Kalvenizm'in çok etkili olduğunu savunur ve bu şekilde temel tezi olan Protestan ahlakının kapitalizmin gelişmesine temel teşkil ettiğini ispatlamaya çalışır.

Kapitalizmin Ruhü

Weber, kapitalizmin ruhundan ne anlaşılması gerektiğini açıklamanın zorluklarına dikkat çeker ve “bu terimin kullanımının herhangi bir anlamda ait olabileceği bir nesne bulunabilirse bu yalnızca bir ‘tarihi birey’ olabilir. Yani bizim onların kültür anlamlarının bakış açısı altında kavramsal bir bütün olarak, birleştirdiğimiz ve tarihi gerçeklikte bulunan bağlantıların birleşimi” (Weber, 1985: 36-37) ifadesini kullanır. Weber’in tasvir ettiği birey, dünyadan elini eteğini çekmiş ve inzivaya çekilmiş kaderci ve teslimiyetçi birey değildir. Sorumluluk anlayışına sahip, mücadele eden ve disiplinli bir hayat tarzına sahip olan bireydir. Farklı bir ifadeyle bir yanda mistik, diğer yanda aktif-riyazetçi (asketik) din anlayışı, biri maddi hayata ve maddi ilişkilere dalmadan ebedi hayata uzanan ve iç huzuru sağlayan bir hayat tarzı, diğeri ise, maddi hazlara ve zevklere; dünyevi cazibelere temelde kapalı olmakla beraber aktif bir mücadele ve ceht ile bu hayatın zorluklarını aşmayı hedefleyen bir hayat tarzı (Ülgener, 1981: 33).

“... Weber modern kapitalizmi yalnızca bir ekonomik sistem olarak değil, fakat bir kültür ve dünya görüşü olarak değerlendirir... Weber için modern kapitalizme ilişkin ayırt edici noktanın özgür emeğin rasyonel örgütlenmesi ve emeğin (ve toprağın) metaya dönüşümü değil, daha çok kapitalizmin ‘ethos’u ya da ‘ruhu’ olmasıdır. Kapitalizmin ruhu, bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin özü değil, fakat daha çok bir zihni tutum, Weber’in kapitalizmi mümkün kıldığını hissettiği psikolojik bir motivasyondur” (Morris, 1991: 62).

Geleneksel hayat tarzından vazgeçerek her şeyi rasyonel bir hesap tarzına göre bina ederek, bilim ve sanatta sihir ve büyüden arınmış olarak mantık kuralları içinde hesaplanabilir ve tutarlı sonuçlar ortaya koyabilen formüller oluşturabilmek, bunu bir hayat tarzı haline dönüştürebilmek rasyonelleşmektir (Ülgener, 1981: 16-17). Dindeki reform hareketleri dine rasyonelleşmenin öncülük ettiği yenilenme akımı içinde dindeki donmuşluktan ve hurafe inançlardan kurtulabilmiştir. İktisadi alanda da her türlü gelenek ve göreneğin ötesinde rasyonel hesaba dayalı ticaretin gelişmesi, rasyonel defter tutulmaya başlanması, piyasanın rasyonel metotlarla takip edilebilmesi ve ona göre strateji belirlenebilmesidir. Reformasyon da kapitalizm de klasik geleneksel bağlardan koparak rasyonellik temeline dayalı aynı çizgide birleşmişlerdir. Weber’e göre, Kapitalizm’i kapitalizm yapan temel faktör de yine bu rasyonelliktir. Yukarıda da belirtildiği gibi kapitalist zihniyet sınırsız kazanma arzusu değildir. Bunun benzerleri tarihin belli dönemlerinde görülmüştür. Fakat bu bölgelerde kapitalizm ortaya çıkmamıştır. Batı kapitalizmi için yeni olan düzenli bir meslek çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine temel görev edinen ve hayat felsefesi olarak da tüketim ve lüksten uzak, tutumlu ve düzenli yaşamayı kendine düstur edinen insan tipidir.

Weber'e göre Asketik Protestanlığın belli başlı dört taşıyıcısı vardır: 1. Batı Avrupa'nın ana bölgelerinde özellikle 17. yüzyıl sahip olduğu şekliyle Kalvinizm; 2. Pietizm; 3. Methodizm; 4. Baptist hareketinden doğan tarikatlar.

Weber, özellikle tutumlu ve düzenli hayat tarzı ile Protestanlığın (Lutherci kolu istisna edilerek) metodik riyazetçi kolu olan Kalvinizm ve Püritanizm arasındaki yakınlık üzerinde yoğunlaşır. Weber'e göre Protestanlığın bir kolu olan Luthercilik sosyal açıdan daha muhafazakâr ve politik otoriteye daha bağlı bir özelliğe sahipti. Buna karşılık Kalvinizm mezhebi aktif, radikal bir akımın temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır ve en belirgin niteliği de disiplinli bir iş ve meslek hayatının, Allah katında makbul bir kul olmanın nedeni olarak görülmesidir. Bu onu diğer Protestan mezheplerinden ayıran en bariz özelliğidir (Weber, 1985: 76, 90-92; Ülgener, 1981: 17).

Weber'e göre; Protestanlık ve kapitalizm arasında kolayca reddedilemeyecek derecede deliller ve bulgular vardır. Yapılan ampirik çalışmalardan Protestanların Katoliklere oranla iktisadi alanda daha başarılı oldukları sonucu çıkmaktadır. Protestanların bu başarısı hem katılım hem de başarı düzeyi olarak kendini göstermektedir. Weber az gelişmiş ülkelerin hiç birisinin Protestan olmadığını delil olarak ileri sürer ve şöyle bir soru sorar acaba iktisat ahlakı ve zihniyeti ile din ilişkisi noktasından yola çıkılarak bazı sonuçlara ulaşılamaz mı? ve buna Montesque'nun: "İngilizler başka milletlere karşı kırılmaz üç büyük rekora sahiptirler. Dindarlık; ticaret ve hürriyet" ifadesini tezini destekleyici delil olarak ileri sürer (Ülgener, 1981: 18).

Ülgener'e göre, Marx' da bu noktanın farkındadır. Fakat o, Kalvinizm'i kapitalist düzenin basit bir ideolojisi olarak görmektedir. Oysa konuyu biraz daha gerilere götürerek araştırırsa Kalvinizm'in kapitalist zihniyetin oluşmasında ne kadar etkili bir faktör olduğu sorulabilirdi. Weber'in yaptığı bu ilişkinin daha derinden incelenmesidir. Ülgener, Weber'in şu görüşünü buna delil gösterir: "Kapitalist zihniyetin bir yandan kalitatif olarak yüz çizgilerini, öbür yandan kantitatif olarak yaygınlığını tayinde dinin -başka faktörlerle beraber- söz sahibi olup, olmadığını eğer olmuşsa derecesini belirtmek ve kapitalist temele dayalı olan kültürün hangi somut tarafları ile geride bu din etkisine bağlanabileceğini açıklamak" (Ülgener, 1981: 18). Ülgener, buradaki "başka faktörlerle beraber" ifadesinin İngilizce çevirisinde atlandığını ve bundan kaynaklanan dinin tek faktör olduğu şeklinde bir yanlış anlayışa ulaşıldığını belirtir. Ülgener, Bu anlayışla Marx'ın alt yapı-üst yapı tezine karşı Weber'in din faktörü tezini ileri sürdüğü, farklı bir ifade ile Marx'taki alt yapı üst yapıyı belirler görüşünü yıkmak için dinin temel belirleyicilik özelliğini ileri sürerek, Kapitalizm'in oluşmasında dinin tek faktör olduğu şeklinde yanlış bir anlayış oluştuğunu belirten sosyologların sayısının az olmadığını belirtir (Ülgener, 1981: 18). Parsons ve Aron aynı noktayı dile getirirler ve Weber'in hiçbir zaman dinin belirleyici tek faktör olduğu görüşünü ileri sürmediğini fakat özellikle ilk dönemlerde Weber'in yanlış yorumlandığını belirtirler (Parsons, 1963: XX; Aron, 1986: 509).

Protestanlar Katoliklerde var olan ruhban sınıfı gibi bir kurumu kabul etmedikleri için tavan ve taban gibi bir problem de olmamaktadır. Özellikle Protestanlığın Kalvinci kolunda Tanrı ile kul arasına papazların girmesi, aracılıkları ve papazların imtiyazlı konuları söz konusu değildir. Herkes Tanrı katında çalıştığına karşılığını görecektir. Kalvinizm'de riyazet manastıra kapanma şeklinde değil de dünyada disiplinli çalışma anlayışı, mesleğin önemi, lüks ve israftan kaçınarak tutumlu olma anlayışı haline dönüşmüştür.

Kader inancı; Kalvinizm'de de önemli bir konudur. İlahi kader nasıl takdir edilmişse bunu değiştirmeye kimsenin gücü yetmeyecektir. Fakat bu durum onu tembelliğe sevk etmemelidir. Gücünün yeteceği ve yapması gereken şey şudur: "kendi hareket ve davranışından giderek takdirin ne yolda tecelli etmiş olabileceğini sezinlemek, tecelliliğinin o yoldan idrakine varmak. Ömür boyu hayırlı bir kul mu, yoksa iflah olmaz bir günahkâr mı kalacak? Orası Tanrı'nın bileceği iş! Ama en azından fiil ve hareketlerine Tanrı'nın emrettiği biçimi vermekle (ve sevdiği sürece) ilahi takdirin herhalde kendine ta baştan seçilmiş kul olmaktan başka bir sıfatı layık görmemiş, olacağını rahatlıkla düşünebilir..." (Ülgener, 1981: 42).

Meslek kavramı; Weber açısından Protestanların en önemli başarısı, mesleğinde muvaffak olmanın bir ibadet olduğu anlayışının hâkim olmasıdır. Luther bu konuda daha muhafazakârdır. Fakat Calvin'de meslek ve rasyonelleşme daha radikal bir şekilde kendini gösterir. Bu nedenle kapitalizmin ortaya çıkışında Kalvinizm'in etkisi daha fazla olmuştur. Reform hareketini Luther başlatmıştır. Fakat kapitalizm bağlamında Kalvinizm'de devam etmiştir (Weber, 1985: 70).

Arslan, Protestan çalışma ahlakı üzerine yapılan birçok araştırmaya rağmen hâlâ bunun tanımını ve boyutlarının net olmadığını belirtir ve Protestan çalışma ahlakının geniş bir ifadesinin şu şekilde özetlenebileceğini belirtir: Sıkı çalışma ve çalışmayı bir ibadet olarak görme, zamanı verimli kullanma ve zaman israfından kaçınma, tutumlu olma, israftan kaçınma ve işinde verimli olma, dakiklik, yaptığı işten gurur duyma, mesleğine ve çalışkanlığa olan sadakat, başarı ihtiyacı ve her zaman dürüst olmak (Arslan, 2012: 118).

R. Banks (1998), Protestan çalışma ahlakının sekiz boyutu olduğunu belirtir:

- ❖ "İşin hayatın anlamını oluşturduğuna dair inanç
- ❖ Güçlü görev duygusu
- ❖ Sıkı çalışmanın gerekliliği, hatta işi aileden daha önemli görmek
- ❖ İşin kişisel ahlaka ve toplumsal düzene çok önemli bir katkı yaptığına olan inanç
- ❖ Refahı hayatın temel hedefi olarak görmek
- ❖ Dinlenmenin ancak daha iyi bir çalışma için gerekli olduğuna inanma

- ❖ İşteki başarının büyük oranda kişisel çabadan kaynaklandığına dair inanç
- ❖ Çalışma sonucu elde edilen servetin tanrısal lütfun bir göstergesi olduğuna inanma” (Akt. Arslan, 2012: 119).

Weber ve Batı Düşüncesinin Özgünlüğü

Weber *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinin ön sözünde** Batı tipi rasyonalizmin özgünlüğünü vurgular ve Kapitalizm çözümlemesinde öncelikle şu soruyu sorar: Kapitalizm, neden dünya coğrafyasının başka bir bölgesinde değil de, Batı Avrupa’da ortaya çıkmıştır? Bu soru ile Weber, Batı tipi rasyonalizmin özgünlüğünü ispatlamaya çalışır. Araştırmanın birinci bölümünde bu nokta üzerinde odaklanır. Araştırmanın ikinci aşamasını ise şu soru ve buna verilen cevaplar oluşturur. Kapitalizm Batı Avrupa’da ortaya çıktığı halde neden aynı bölgede yaşayan insanlardan sadece belli bir kesimi bu zihniyeti kazanabilmiş ve iktisadi alanda başarılı olabilmiştir? Bunu etkileyen temel faktör nedir? Weber, birinci soruyla Batı’nın özgünlüğünü, ikinci soru ile genelde bütün dinler içerisinde, özelde ise, Hıristiyanlık içerisinde bir mezhep olan Protestanlığın ve özellikle Protestanlığın bir alt kolu olan Kalvinizm’in özgünlüğünü ispat etmeye çalışır. Weber’in kendi ifadesi ile soruyu dile getirmek gerekirse,

“Çağdaş Avrupa kültür dünyasının bir üyesi, evrensel tarihin herhangi bir sorununu kaçınılmazcasına ve haklı olarak şu soru çerçevesinde ele alacaktır: Batı’ya özgü ve yalnızca orada ortaya çıkmış kültür olgularının yine de evrensel -en azından öyle olmasını içtenlikle varsaydığımız- ve anlam ve geçerliliğe sahip bir gelişme çizgisi içinde yer almalarına, koşulların ne tür bir, biraradalığı yol açmıştır?” (Weber, 1985: 11).

Weber’in rasyonellik araştırması sadece din ve iktisatla sınırlı değildir ve bunlarla ilişkisi içinde bilim, hukuk ve başka alanlara da uzanır ve bunlar Doğu ve Batı arasında karşılaştırma yapmanın unsurları haline dönüşürler. Weber bilimin günümüz standartlarında gelişme düzeyine yalnızca Batı’da ulaşabildiğini, deneysel bilgilerin

** Max Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinin Türkçe çevirisini yapan Zeynep Aruoba “Önsöz” bölümünde sayfa 23’den itibaren sözü edilenlerin bu kitapla ilgili olmadığını, Weber’in “Din sosyolojisi” konulu bütün çalışmalarını kapsayan bir cilde yazdığı önsöz olduğunu belirtir. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, 1930 baskısı temel alınarak Talcott Parsons tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Türkçe çevirisinde Weber’in önsözü İngilizce çevirisinde “Giriş” olarak bulunmaktadır. Bu makalede Parsons’un çevirisi temel alınmıştır. Max Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* başlıklı çalışması 1904-1905 yıllarında iki makale olarak yayımlanmıştır. Weber uzmanlarından Stephen Kalberg tarafından 1920 baskısı temel alınarak 2002 yılında İngilizceye yeniden çevrilmiştir. Kalberg de kitabın aslında bu önsözün olmadığını belirtir. Ayrıca Max Weber’in “The Sociology of Religion” adlı eseri Ephraim Fishoff tarafından 1956 baskısı temel alınarak İngilizceye çevrilmiştir, fakat Zeynep Aruoba’nın belirttiği “Önsöz” bu kitapta bulunmamaktadır. Weber’in eserlerinin baskılarında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır.

ve dünya sorunlarını konu edinen felsefi bilgeliğin Helenizm'in etkisiyle yalnızca Hıristiyanlıkta tam bir gelişme gösterdiğini, buna karşılık İslam'da ve bazı Hint kabilelerinde sadece ilk örnekleri bulunduğunu belirtir. Weber'e göre Hint doğa bilimlerinde mantıksal ispat yöntemi yoktu. Eski çağlardaki ilk ve basit örnekleri hariç deneysel yöntem Rönesans'ın ürünüydü ve laboratuvar da yine Batı'ya ait bir buluştu. Hindistan'da ileri düzeye ulaşmış tıp bilimi olmakla beraber bugünkü Batı'da kullanılan biyolojik ve biyo-kimyasal yöntemler yoktu. Doğu'da geniş yazılı hukuk olmakla beraber Roma hukuku ve onun takipçisi olan Batı hukukuna ait olan hukuksal düşünme yöntemleri sadece Batı'da bulunmaktadır (Weber, 1985: 12).

Çin ve İslam Dünyası'nda da eğitim müesseseleri vardı, fakat bilimdeki rasyonel uzmanlık alanları sadece Batı'da oluşmuştur. Yine bürokrasi ve ekonomideki uzmanlık alanları, rasyonel hukuk, anayasa hukuku ve devlet sistemleri, uzman bürokratların yönetimi sadece Batı'da oluşmuştur. Bunların Batı dışında sadece ilk basit örnekleri vardır (Weber, 1985: 13- 14). Benzer durum sanat için de geçerlidir. Mimaride “Kubbe” tekniği Doğu'dan alınan bir üslup olduğu halde Rönesans'la başlayan sanattaki rasyonelleşme yöntemi, resimde çizgi ve mekân perspektiflerinin rasyonel kullanımı Batı dışında dünyanın başka hiçbir yerinde yoktu (Weber, 1985: 13).

Dünya Dinlerinin Ekonomik Ahlakı

Weber sonraki araştırması olan “Dünya Dinlerinin Ekonomik Ahlakı” adlı yazısında en önemli dünya dinlerinin ekonomi ve toplumsal tabakalaşma ile nedensel bağlantılarını konu edinir (Weber, 1985: 23). Weber, her iki nedensel bağlantının mümkün olduğu ölçüde izlenmesini, Batı'daki gelişmeyi açıklamak için benzer noktaların bulunması açısından önemsedğini belirtir. Çünkü, der Weber, Batı dininin ekonomik ahlakının her bir ögesinin nedensel nitelendirmeleri bir ölçüde bu sayede açıklık kazanacaktır. Burada Weber, başka bir noktaya da dikkat çeker ve yaptığı analizlerin bir kültür açıklaması iddiasında olmadığını, aksine her kültür çevresinde Batı kültürünün gelişimine ters düşen ne varsa onları vurguladığını belirtir. Bu nedenle Batı kültürünün gelişiminde önemli görülen olguların açıklanması noktasında yoğunlaşmıştır. Weber, Batı'nın özgünlüğü konusunda ileri sürdüğü delillere bir de konunun antropolojik yönünü ekleyerek biyolojik kalıtımı gündeme getirir ve “yazar, kişisel ve özel olarak biyolojik kalıtımın önemini itiraf etme eğilimindedir” ifadesini kullanır. Weber, sosyolojik ve tarihi çalışmaların kader ve çevre tesirleri ile açıklanabilen bütün etkileri ve nedenleri ortaya çıkarması gerektiğini savunur (Weber, 1985: 23-26).

Weber “Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi” adlı araştırmasında dünya dinleri olarak Konfüçyanizm, Hinduizm, Budizm, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'i ele alır ve araştırır. Bu dinlerin iktisadi ahlak yapılarını kıyaslayarak Hıristiyanlığın daha rasyonel olduğunu ve Modern kapitalizmin oluşmasına daha elverişli olduğunu ispatlamaya çalışır. Weber, İktisadi ahlak “dinlerin psikolojik ve pragmatik temellerindeki eylem iç güdüsüne işaret eder” demektedir (Weber, 1987: 228). Dünya dinlerinin ikti-

sat ahlakını araştırırken din ve toplumsal kurumlar arasındaki karşılıklı etkileşimden bahseder ve bu noktayı şu şekilde açıklar:

“Burada yalnızca kendi dinlerinin pratik ahlakını en çok etkilemiş olan toplumsal tabakaların yaşamlarını yönlendiren öğeleri ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu öğeler pratik ahlak üzerindeki en karakteristik izleri, bir ahlak sistemini ötekenden ayıran izleri bırakmış olanlardır; bunlar aynı zamanda kendi iktisadi ahlak sistemleri üzerinde de önemli ölçüde etkili olmuşlardır” (Weber,1987: 228).

Weber, dünya dinleri analizi sonucunda Hıristiyanlık haricindeki dinlerin Batı tipi rasyonellikten uzak olduklarını ve bu nedenle modern Batı tipi kapitalizmin oralarda ortaya çıkmadığını belirtir. Weber’e göre, büyü ve doğa üstü kurtuluş arayışını tamamen ortadan kaldıran bir tek asketik Protestanlık olmuştur. Bunun yerine kendini dünyevi mesleğine adanarak kurtuluş aramaya yönelik dini güdülerini ikame etmiştir. Kişi mesleki sorumluluğunu metodik olarak rasyonelleştirilmiş bir tavır içinde yerine getirmeliydi. Asketik Protestanlık içinde rasyonellik zirve noktasına ulaşırken, birçok Asya dini açısından dünya hâlâ, kurtuluşun ruhları kutsamak, ritüeller, putperest veya sakramental işlemler yoluyla gerçekleştiği büyü bir bahçe olarak kalmaya devam etmekteydi. Weber “Asya’nın entelektüel olmayan sınıflarının dindarlığından rasyonel, metodik bir yaşam kontrolüne giden bir yol yoktu” der. Böyle bir yol ne Konfüçyüsçülüğün dünyayla uyumunda ne Budizm’in dünyayı reddedişinde ne de İslam’ın dünyayı fethinde veya Yahudiliğin mesihçi beklentilerinde bulunabilir (Weber, 2012: 764).

Asketik Protestanlık diğer dinlerde ortaya çıkması söz konusu olmayan ve kapitalizmin ihtiyaç duyduğu kurtuluşu çalışmada gören yeni metodik ve rasyonel bir meslek ahlakı ortaya çıkarmıştır.

Ülgener’de Din ve Zihniyet

Ülgener’in çalışmaları Osmanlı toplumunun ekonomik geri kalmışlığının nedenlerini tarihsel bağlamı ve kökenleri içinde ve kültürel boyutları ile analiz etmeyi temel amaç edinmiştir. Ülgener’in çözümlemesi ekonomi, din ve zihniyet arasındaki ilişkiler üzerine yoğunlaşır. Ülgener açısından zihniyet analizi temel açıklayıcı bir öneme sahiptir ve çalışmasında geniş bir yer tutmaktadır. Ülgener zihniyet ve özellikle iktisat zihniyetinden ne anlamamız gerektiğini şu şekilde belirtir:

“İktisat süje veya süjelerinin (ister üretici ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alışı!” (Ülgener, 1983: 19).

Ülgener, ahlak ve zihniyet dünyasının oluşmasına tarihi süreç içerisinde bir çok faktörün etki ettiğini ve bunların bir grupta toplanmasının mümkün olmadığını belirtir. Örnek olarak iklim, ekonomi, din, coğrafya, nüfus, politika gibi çok farklı faktörler rol oynamaktadır. Ülgener'in nedensellik anlayışı Weber'in anlayışı ile paralellik içermektedir. Her iki düşünür de tekli nedensel açıklamadan uzak durmayı tercih eder. İki için de makbul olan çoklu nedensel açıklamadır.

Zorlu'ya (2006: 183) göre, Ülgener'in Weber'den ayrıldığı en önemli nokta, tarih felsefesi anlayışıdır. Weber doğrusal bir tarih anlayışı benimser, oysa Ülgener döngüsel bir tarih anlayışını benimser. Weber bürokrasinin kalıcılığına vurgu yapar ve geleceğin bürokrasi ile kayıt altına alındığını belirtir. Rasyonelleşme ve bürokrasi de döngüsel tarihten doğrusal tarihe geçişi ifade eder. Ülgener toplum analizlerinde ve tarih felsefesi konusunda en fazla İbn-i Haldun ve Mevlana'dan etkilenmiştir. Ülgener tarihi döngüsel tarih olarak yorumlar ve gelecek konusunda da Weber'in bürokrasi görüşüne katılmaz. Diğer önemli bir farklılık ise, Weber yükseliş döneminde olan Batı'yı iç etkenlerle analiz eder, buna karşılık Ülgener hem yükseliş dönemindeki hem de gerileme dönemine tekabül eden Doğu'yu iç ve dış faktörlerle analiz eder.

Ülgener, zihniyet araştırmaları planının temel iki noktada özetleneceğini belirtir:

1. Göz önüne alınan çağın ve çevrenin iktisat ahlakının mümkün olduğunca geniş bir tablosunu sunabilmek. Bu tablo çevrenin tipik temsili sayılabilecek insanın davranışlarını, inançlarını, dünyaya bakış açısını oluşturan bir tablo olacağı için doğal olarak sentetik bir derleme özelliği taşıyacaktır. Çağın iktisat ahlakının ve zihniyetinin kaba haliyle genel tablosunu çıkardıktan sonra geriye giderek:
2. O zihniyetin belirmesinde ve oluşmasında asırlarca etkili olan faktörlerin özellikle din ve iktisat zümrelerinin payını belirlemek. Bu arada zihniyetin oluş ve yayılış esnasında hangi aşamalardan geçtiği, hangi akımlardan beslendiği ve kendi içinde ne gibi dirençlerle karşılaştığı gibi sorular inceleme-ye değer önemli sorulardır (Ülgener, 1991: 13).

Ülgener bu faktörlerin içerisinde temel araştırma konusu olarak din faktörü üzerinde yoğunlaşmaktadır. "Din ki tarih boyunca aile bağlarından yakın ve uzak toplum katlarına, siyasete, sanat değerlerine, kadar bütün bir yaşayış düzenine damgasını vurmuş... aslında din ile sosyal-ekonomik değerler arasında ilişkiden söz etmek değil, etmemek garip olurdu..." (Ülgener, 1981: 14) ifadeleri ile din ile iktisat ahlakı arasındaki korelasyondan bahseder ve devamla İslam dininin özellikle de tasavvufi anlayışın ekonomik zihniyete olan etkisini araştırır (Ülgener, 1981: 14-15).

"İnsanımızın mizaç ve karakter çizgileri adım adım geriye izlenebilse, neleri ve ne kadarını din köküne uzatmayı düşünebiliriz? Çevre ve evrene bakış açımız kısmen olsun -eskisi kadar net ve açık görünmese de- din ve inanç katına götürüp bağlanamaz mı?"

Dahası var: Altı üstlü toplum katlarının (özellikle merkezden taşraya açıldıkça derece derece sertleşmek üzere) bağımlılık bilincini ve ilişkilerini sürüp götürmelerinde saf ve öz İslam'ın değilse bile tasavvuf ve tarikat ahlakının izlerinin görmezlikten gelmek mümkün müdür? Bu izlerle beraber, diğer yandan dini o yolda kendisi yapıcı ve inşacı olmaktan çok mevcut duruma ve eğilime sadece uyum sağlayan ve olsa olsa gerekli ideolojiyi imal eden bir üst-yapı kurumudur deyip geçilebilecek midir? Akla pekâlâ gelebilirdi ki; dış çevrenin (iklim, politika v.s.) yüklediği yaşama biçimine geriden perçinleyici bir ifade kazandırmak gerekse bu her şeyden önce din katında aranıp bulunabilirdi” (Ülgener, 1981: 15).

Ülgener iktisat ahlakının çağın ahlak normları dışında olamayacağını belirtir ve şu şekilde tanımlar: “iktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine -doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür” (Ülgener, 1981: 23). Ülgener, “doğru veya eğridir yollu” ifadesini normatif anlamda kullandığını, “söz ve deyim halinde” ifadesi ile de ahlak sisteminin sadece içe kapanık bir nefis muhasebesinden ibaret olmadığını, aynı zamanda farklı davranış kalıplarını oluşturan bir özelliğe sahip olması anlamında kullandığını belirtir. İktisat ahlakı dünya ile ilgili konularda bireylerin sahip oldukları belli tutum ve davranışların tümünü kapsamaktadır (Ülgener, 1981: 23).

İktisat ahlakının çıkış noktası olarak din faktörü baş tarafa alınınca iki çelişik unsur sürekli karşı karşıya gelmektedir. Bir tarafta dünya malının insanı Tanrı katında doğru yoldan saptırma tehlikesine karşı zühd ve riyazet, diğer tarafta hayatı en mütevazî şekilde de olsa idame ettirmek için gerekli olan dünya malı ve geçimlik için harcanan çaba. İktisat ahlakı bu iki zıt kutup arasında bazen bir tarafa bazen diğer tarafa ağırlık vermek suretiyle ikisi arasında denge kurma çabalarının tümü olarak anlaşılabilir (Ülgener, 1981: 24).

İktisat ahlakının diğer özelliği, sınırlı sayıdaki insan grubuna değil de kitleye hitap etmesi ve çoğunluğun kabul ettiği hayat tarzına dönüşebilmesidir. İktisat ahlakı, kitleye hitap etmesinin yanında dinin kitabi yanı değil, “insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamıdır” (Ülgener, 1981: 24).

Farklı dünyalardan olan iktisat ile din aynı paralelde ilerledikleri zaman herhangi bir problem çıkmamaktadır. Orta çağda din ile iktisat arasında bağlantı kurmanın şaşılacak bir yanı yoktu. Çünkü dünya hayatı ile ahrete yönelik bir hazırlık olan din arasında bir değer uyumsuzluğu yoktu. Asıl şaşırtıcı olan din ile “kapitalist zihniyet” gibi birbirine zıt iki farklı dünyanın, başka bir ifade ile tamamen maddi kazanca ve bu dünyaya yönelik bir anlayış olan kapitalist zihniyetle temelde bu dünyayı öbür dünyaya bir hazırlık dönemi olarak gören din anlayışı arasındaki bağlantı ve köklü birlikteliktir (Ülgener, 1981: 16).

Weber, bu bağlantıyı ve etkileşimi açıklamaya çalışır. Weber'e göre her iki dünya da bir tek çizgide birleşmiş olabilir, her ikisi de evrensel tarih açısından ilim, hukuk, sanat gibi bütün maddi medeniyet dünyasına damgasını vurmuş genel bir prensip olan "rasyonalizm" havası içinde dünyaya gözlerini açmışlardır (Ülgener, 1981: 16).

Ülgener'de Toplumun Dikotomik Analizi

Ülgener, iktisat ahlakını etkileyen faktörlerden biri olarak "alt ve üst", "taban ve tavan" şeklindeki yapılanmadan söz eder. Tabii ki burada taban ve tavan ile kast edilen dini hayat tarzları arasındaki ayrışmadır. Bu ayrışmayı Weber'in analizinde "virtüöz" ve "kitle" dindarlığı şeklinde görürüz. Ülgener aldıkları dini eğitim seviyesine göre havas denilen elit tabakanın dine bakışı ve dini anlayış biçiminin, avam denilen kültür düzeyi düşük ve sade bir dini hayat yaşayan kesimden doğal olarak ayrıldığını söyler. Bu farklılığı etkileyen temel faktörlerden biri de bireyin sahip olduğu dini anlama kapasitesidir (Ülgener, 1981: 37).

Farklılaşmaya neden olan diğer önemli bir faktör de yeni fethedilen yerlerin kültürlerinin İslam'a karışmış olmasıdır. İslam'ın ilk dönemlerinde görülmeyen "zahir" ve "batın", "tasavvuf", "fıkıh" veya "ilim", "ibadet" gibi farklı gruplaşmalara ve anlayışlara sebep olan kavramlar ortaya çıkmıştır. Oysa saadet asrında teori ile pratik beraber idi. İslam dini denilince her ikisi de kastediliyordu ve birinin diğerine karşı bir önceliği yoktu. Bunlar bir bütünün ayrılmaz parçaları idi. Zamanla ilme ağırlık veren medreseler ve zikre ağırlık veren tasavvuf ve tarikat grupları şeklinde bölünmeler ortaya çıktı. Tasavvuf ağırlıkla halk düzeyinde başka bir ifade ile kültür düzeyi düşük işçi ve esnaf kesiminde etkili oldu. Çünkü bu tip insanlar için uzun zaman ayırarak ilim tahsil etmek adeta imkânsızdı. Buna karşılık basit ve sade dini bilgilerin anlatıldığı sohbet toplantıları onlar için daha uygun ve daha verimli oluyordu. Üst düzey dini konuların tartışıldığı toplantılar sınırlı bir kesime hitap ediyor ve sıradan halk bu tip toplantılardan pek verim alamıyordu. Bunun nedeni ise, sahip oldukları dini bilginin düzeyinden kaynaklanıyordu.

Weber'in din sosyolojisi çalışmalarında toplumsal farklılaşma ve değişim önemli bir yer tutar. Dinin derine doğru entansif (yoğun) bir boyut kazanması ile zirve ve halk şeklinde statü farklılığı ortaya çıkar. Bu farklılığı oluşturan temel sebep; dini ses tonları fark edemeyen kesim ile elit kesim arasındaki anlayış farkıdır. Fakat Weber'e göre zirvedeki kişiler olağan üstü güçlere sahip karizmatik yapıdaki bireylerdir, ne var ki üstteki zirveyi tutanlar olağan üstü kuvvetin (karizmanın) sahipleri olarak zamanla din ve tarikat uluları halinde bir çeşit aristokrat zümreyi meydana getirirler. Bunun sonucunda da halk toplumun alt katlarına itilmiş olur. Bu şekilde meydana gelen bölünmüşlük doğal olarak bir takım gerginliklere sebep olacaktır. Ülgener'in ifadesi ile şeyhliği kolayından şahlığa çevirme heveslilerine karşı merkezi otoritenin sert tepkisi bir yana, resmi dinin (şeriatın) bir çeşit memur sınıfı ve memur statüsünde olan ulemanın halk kütlesini kendi yanlarına almak için, çok sivri ve iddialı tarikat

kurucularına karşı şiddetli mücadeleleri söz konusudur. Durum Weber'in dediğine benzer şekilde feodal aristokrasiye karşı bürokrasinin verdiği savaştan farklı değildir. Şeriatın şekilci tutumunun ilerisinde halka batını yollarla ulaşabilecek ve hakim olabilecek liderlik gücü olan (karizma) derinlere indiği derecede ulema sınıfının ve yerine göre merkezi otoritenin tepkisi de sert ve müsamahasız olmuştur (Ülgener, 1981: 37-38).

Ülgener, zirve ve taban konusunun üstten alta sızmalar açısından önemli olduğunu belirtir. Zirvedeki dört başı mamur örnek hayat tarzı tabana doğru fikri olarak etki edecek ve kültür ve zihniyet dünyasının ve iktisat ahlakının şekillenmesinde önemli role sahip olacaktır. Bundan dolayı iktisadi ahlakın oluşmasında da önemli bir rol icra etmektedir. Weber'in ileri sürdüğü Protestan ahlakının kapitalist zihniyetin oluşumuna etkisine benzer bir etki ortaya çıkacaktır. Ülgener'e göre önemli olan soru şudur: "Zirve nasıl örnek bir davranışı benimsemiş ve bu örnek üstten alta ne dereceye kadar ve ne gibi değişikliklerle aktarılmış olacaktır" (Ülgener, 1981: 38).

Ülgener'e göre sorunun cevabı dinlerin yapısına göre değişmektedir. Özellikle mistik inanışlarda halk kütlesi ile zirvedekilerin iletişimi oldukça zordur. Zirvedeki şeyh durumunda olanlar adeta masum, insanüstü güçlere sahip, ulaşılması zor bir yapıya sahiptirler. Bu tipler "veli" ermiş olduklarından kendilerine tam bir teslimiyet gerekmekte ve itaat derecesine göre de mükafat beklenmektedir. Burada köylerdeki toprak ağalarının karşısında köylülerin durumu gibi bir tablo ortaya çıkmakta ve din feodalitesi yani üst elit tarafından haraca bağlanmış bir halk göze çarpmaktadır. Riyazete dayalı dinlerde ise, durum farklıdır, Weber'in ayrımı ile Protestanlık riyazetçi bir özellik taşır. Fakat içe dönük Asya tipi dinlerde durum farklıdır. Weber Katolikleri de yine Asya dinlerinde olduğu gibi dünyaya karşı umursamaz bir tavır takınmakla eleştirir. Weber'e göre riyazet (askese), "insan yaratılışından ham kaba sevgi tabileri söküp atmaya yönelen, günün her dakikasına -velev ibadet kaydıyla- hakkını veren metodik bir nefis murakabesi, rasyonel yaşama biçiminin bir çeşit prototipi'dir" (Ülgener, 1981: 38-39).

Burada önemli olan nokta insan davranışının günlük hayatın bir bölümünde dahi olsun disiplinli olarak devamı hayatının diğer yönlerini de etkileyecek olmasıdır. Disiplinli hayatın önce kapalı duvarlar arasında başlayıp, daha sonra çevreye yayıldığı çokça görülen bir durumdur. Weber'de züht, nefsi dünya hazlarından mahrum etmek anlamında negatif; riyazet ise, nefse şu veya bu yönde düzenli bir fiil ve hareket yüklemek bakımından pozitif bir davranışın adıdır. Ülgener tasavvuftaki riyazetin nefsin terbiyesi ve olumsuz davranışlardan boş sözlerden ve fiillerden uzaklaşmak gibi nefsi terbiye eden anlamlara geldiğini belirtir. Weber zamanın değerlendirilmesi ve kişinin kendi hayatını disipline etmesi manasında "ortaçağ boyu ilk defa dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilinci içerisinde yaşayan insan rahiptir" ifadesini kullanır. Ülgener de İslam dininde namaz vakitlerinin insanın günlük hayatında disiplin ve düzenlilik açısından ne kadar önemli olduğuna dikkati çeker (Ülgener, 1981: 39).

Tasavvuf ve Dünya

Tasavvufun temel amacı insanda güzel bir ahlak oluşturmaktır. Bunu nefsi terbiye etmek şeklinde de ifade edebiliriz. Bu ahlak eğitiminin ilk basamağı ise ayrılığı gayrılığı yok etmek herkese kardeş gözü ile bakmak ve Allah'a kulluk yolunda kendi nefisini terbiye ederek bir yerde bütün dünyevi cazibelerden kurtularak hak yolunda kaybolmak ve kendini bulmak şeklinde tanımlanabilir. Bunu başarabilmenin önemli noktalarından biri de teslimiyettir. Teslimiyet ise bu yolda kendisine yol gösterecek bir rehber (şeyh) bağlanmaktır. Ülgener'e göre; tarikatlarda temel olan müritlerin "ben" duygusundan kurtularak "biz" duygusuna ulaşmaları, başka bir ifade ile bireysellikten çıkarak cemaat ruhuna kolektif bilince ulaşmalarıdır. Tarikat ve esnaf topluluklarını içine alan "cemaatleşme" güdüsü ve onun en kısa ifadesi olan "biz" kavramı Doğu dünyasına topluca damgasını vuran bir karakteristik halini almıştır. Şehrin iktisadi, politik çehresini de bir bakıma aynı özelliğe bağlamak yanlış olmayacaktır. Şehri ve şehirliyi besleyecek kaynaklar Batı'da tek tek kişilerden -burjuva katından- ortaya çıkarken Doğu'da tek renkli bir "biz" gövdesinde -vakıflar başta- toplanmış görünüyor. İlkinde servet giderek hareketli ve akıcı hale gelirken diğerinde giderek ağır ve hantal bir mülk anlayışı haline gelmiş bulunmaktadır.

Hak ve yetki tarafı da öyle. Onlarda kişinin üstünde ve ötesinde yine "biz" diyebileceğimiz kolektif varlıkta (devlet veya mahalli beylikler), tekke, fütüvvet ve sonraları loncalarda toplanmış görünmektedir (Ülgener, 1981: 75). İslam ve tasavvufa göre, dünyalık mal, mutlaka uzak durulması gereken bir şey değildir; fakat gurur, kibir ve büyükleme yoluyla insanı Allah'a olan kulluktan alıkoyarsa istenilmeyen bir nesnedir. Yine her şeyin zeval bulup, yok olacağını bilerek ona göre tutumunu belirlemeli, yani ne dünyadan el etek çekmeli ne de mala aşırı ilgi göstererek kulluk ve sorumluluktan uzaklaşmalıdır.

Ülgener tasavvufu beraber İslam medeniyetinde üç kavramla bağlantılı bir zihniyet değişiminin yaşandığını belirtir. Bunlar "eşya, çevre ve zaman" kavramlarıdır. Tasavvufu beraber eşyaya bakış değişmiş ve eşya kendisinden uzak durulması gereken bir nesne olarak algılanmıştır. Çevreye ilgi ise dışa mesafeli ve içe kapanık, içe dönük bir anlayışa dönüşmüştür. Zaman konusunda da yine geçmiş ve geleceğin sufi için pek anlamı yok, olan sadece bugündür. Geçmişten ve gelecekte koparılmış ve bugüne sıkıştırılmış bir zaman anlayışı. Farklı bir ifade ile geçmişin muhasebesi ve gelecek kaygısı ve planından uzak bir hayat anlayışı (Ülgener, 1981: 76-78).

Ülgener'e göre tasavvuf kendi içerisinde net ve homojen olmayan, çelişik ve zıt kutupların mücadele ettiği bir alandır. Hem teori düzeyinde hem de pratikte farklılıklar bulunmaktadır. Temel olarak iki gruba ayrılmaktadır ve bu iki akım iki zıt kutupta yer almaktadır. Bir uçta şehir merkezlerinde bulunan ve kaynak olarak Sünni İslami gelenekten tarikatlar, diğer uçta ise köy ve kasabalara kadar uzanan kaynak olarak İslami unsurlarla beraber İslam öncesi inanç ve düşüncelerden karma bir inanç sistemine sahip olan tarikatlar bulunmaktadır (Ülgener, 1981: 79; Arslan, 2010: 57-58).

Ülgener'e göre bu iki akım temelde birbirlerinden derin farklılıklar arz etmektedir. Dünyaya bakış açıları noktasından kıyaslandığında bir tarafta dünyaya fazla meyletmeyi eleştiren ekol, diğer tarafta ise dünyayı tamamen reddeden ve dünyadan el etek çekmeyi savunan ekol. Çalışma açısından bakıldığında bir tarafta çalışmayı, çile ve mihnet tarafını savunan ve yaşayanlar; diğer tarafta nefsanî haz ve tatmin tarafına yönelenlerin mücadelesi. Kudret ve irade Tanrı'nındır, deyip olup bitene seyirci kalan anlayış ile mademki insanda bulunan kudret ve irade Tanrı emanetidir öyle ise emaneti yerine getirelim, diyerek çalışmayı prensip haline getiren ve tembelliği reddedenlerin mücadelesi (Ülgener, 1981: 79).

Bu iki uç akımdan biri, gidişi içe ve derine dönük bir "batın" huzuruna çekip dinin kurallarını da bu şekilde yorumlama eğiliminde olan ve kuralları eğip bükerek gerektiğinde siyasi ihtirasları meşrulaştırma hesabında: "Batınlık ve ötesi (önünü boş ve serbest bulduğu yerde moral nihilizmin en ileri ve sivri ucuna *-ibahet'e-* kadar varmaya hazır)" (Ülgener, 1981: 80).

Diğeri, başıboş ve savruk hayat yaşayanlara karşı çıkan, boş ve atıl durmayıp sürekli çalışmayı kendine düstur edinen ve bunu hayat tarzı haline getiren ekol: Melamilik. Ülgener'e göre Melamiler günlük hayatta halkın içinde olan ve geçimlerini kazanmak için çalışan ama aynı zamanda da ibadetlerini de aksatmayan, deyim yerindeyse her ikisini dengeli götüren tasavvuf ekolüdür (Ülgener, 1981: 81).

Melamilik hicretin ikinci yüzyıl sonlarından başlayıp Horasan ve Türkistan içlerine kadar etkili olan ve sonraları Mevlana ve Hacı Bayram gibilerinin başını çektiği bir tasavvuf ekolüdür. Konumuz açısından önemli olan bu ekolün dünyaya bakış açısıdır. Melami için dünya haz ve zevk ortamı olmadığı gibi günah ve kusurlarına bulaşmaması için uzak durulması gereken bir ölümlü dünya da değildir. Dünya, işlenmek ve şekil verilmek için müminin önüne getirilmiş bir malzeme yığınıdır. Melamilikte tembellik yerilmekte ve bir meslek sahibi olmak önemsenmektedir. Ülgener Melamilik'in çalışma konusundaki görüşlerini şu şekilde belirtir:

"Atıl durmayıp sebeplere bizzat el atmak tam ve katıksız kulluk (ubudiyet-i mahza) demek olduğuna, hatta mescit haricinde hüdâyı daha artuk zikrelemek kabil olduğuna bakılırsa, ibadeti rızık ve maişet tedarikinden ayrı ve onun zıddı olarak görmek için bir sebep kalmaz. İbadet kisb'in dışında değil, içinde ve ortasındadır. Ve ikisi de aynı kurala bağlıdır: İster ibadet tarafı, ister rızık ve maişet yanı, cehd ve irade her ikisinde de sonuca varmanın vazgeçilmez ön-şartı ve belki ilk adımıdır" (Ülgener, 1981: 85).

Ülgener'e göre Melamilik tasavvufun fikri ve felsefi yönüne daha fazla ağırlık verdiği için üst tabakada etkili olmuştur. Batınlık ise daha fazla tasavvufun pratik yönüne ağırlık verdiği için halk tabanında daha etkili olmuştur. Batınlığın mensupları sayı olarak daha fazla oldukları için Osmanlı döneminde de Batınlık daha etkili olmuştur. Ülgener'e göre ekonomik olarak çözülme ve gerilemeye bu zihniyet sebep olmuştur (Ülgener, 1981: 85).

Weber ve Ülgener’de Ortak Noktalar

1. Weber ve Ülgener her ikisi de zihniyetin oluşmasında birçok faktörün etkili olduğunu belirtirler.
2. Din her ikisi için de bağımlı değişken değildir. Din ve toplumsal kurumlar birbirlerini etkilemekle beraber Marx’ın dediği gibi din alt yapı tarafından belirlenen bir kurum değildir.
3. Weber kapitalizmin oluşmasında Kalvinistlerin disiplinli hayat tarzlarının önemini belirtir. Ülgener’de tasavvuftaki (Melamilik) düzenli hayatın iktisat ahlakına olan etkisine dikkati çeker. Her ikisi de zamanın kullanılmasının önemini belirtirler.
4. Her ikisinde de araştırmaya konu olan, dinin teorik kuralları veya inanç öğretileri değil, günlük hayatta bireylerin tutum ve davranışlarına yön veren “saikler” konu edilmektedir.
5. Dinin sosyal tabakalaşmaya olan etkisinin araştırılması diğer ortak noktalardan biridir. Weber perspektifinden bakıldığında Protestanların gerek ekonomi de gerekse de bürokraside başarılı olmaları ve toplumsal tabakalaşmada üst katlarda yer almaları tesadüfi değildir. Ülgener de tasavvufun zihniyetin oluşmasındaki etkisini belirtir. Bunlardan Melamilik dünya malına karşı olumlu etki etmekle beraber Batınlık dünya malına karşı olumsuz bir tutum oluşmasına neden olmuştur.
6. Din analizlerinde her ikisi de “mistik” ve “riyazetçi” din anlayışlarından bahsederler. Dünyaya karşı iki zıt anlayışı temsil eden bu bakış açıları Hıristiyanlık’ta Lutherci vaizler ve Angilikan papazlar ile çilekeş mezhepler arasında, İslamiyet’te ulema ile dervişler arasında olduğu gibi benzer örnekler farklı dinlerde de olmuştur. Her ikisi de bu tip zıt anlayışların her zaman aynı anda aynı yerde olabildiğine dikkati çekerler.
7. Her ikisi de analizlerinde dikotomik yöntemi kullanırlar. Weber “virtüöz” dindarlığı ile “kitle” dindarlığı kavramlarını kullanır. Ülgener ise “tavan” ve “taban” kavramlarını kullanır.

Ülgener’in Weber Eleştirisi

Ülgener, (1981: 49) Weber’in din ve iktisat ahlakı konusundaki teorik ve tahlil yönlerinin önemini belirtir, fakat İslam konusundaki görüşleri hakkında: “İslam Weber tahlilinde zincirin en zayıf halkası veya halkalarından biri olarak kalmıştır. Varılan sonuçların çoğu -dağımlıklığı bir yana- acele ve tek yanlı hükümlerden öteye gitmiş sayılamaz”. Benzer şekilde “Her şeyden önce: İslam’ın ve özellikle tasavvufun

iktisat ahlaki Max Weber’de hak ettiği genişliği bulmuştur denemez. Üstelik isabetli teşhislerinin yanı sıra ve tek yanlı hükümler araştırmanın değerine yer yer gölge düşürmüştür. Büyük ve heybetli gövdenin bir bakıma en zayıf yönünü burada göreceğiz” (Ülgener, 1981: 19) der.

Weber’deki tek yanlılığın İslam konusunda birçok Batı’lı tarihçi ve araştırmacı ile paylaştığı ortak nokta olduğunu belirten Ülgener “tek yanlılık bize kalırsa, Weber’in metot anlayışından, daha doğrusu o anlayışa bizzat kendisinin ters düşmesinden ileri gelmiş olmalıdır” (Ülgener, 1981: 50) ifadesini kullanır. Aynı konuda Turner’ın da Weber’e yönelik önemli eleştirileri vardır. Weber’in yorumlayıcı sosyolojisi, sosyal olguları sosyal aktörler ve onların eylemlerine atfettikleri öznel anlam ve niyet üzerinden açıklamayı bir prensip olarak kabul etmektedir. Turner’a göre İslam söz konusu olduğunda, Weber kendi koyduğu sosyolojik ilkeyi takip etmeyi bir kenara bırakmakta ve araştırmacının kendi yorum ve kategorilerini toplumsal gerçekliğe dayatan pozitivist bir konuma yaklaşmaktadır (Turner, 1997: 21-22).

Weber tarihi ve kültürel yapılardaki heterojen durumda bulunan unsurlar arasından birbirine benzer ve iç tutarlılığı olan bölümleri seçerek bunlardan ideal tipler oluşturmayı, yani bu unsurların bir modelini oluşturmayı dener. Bu ideal tipleri oluşturduktan sonra ikinci aşamada bunları yaşanan pratik hayata uygulamak ister (Ülgener, 1981: 50).

“Max Weber’in metot bahsinde büyük bir açıklık ve ustalıkla sürdürdüğü bu ikili işlemin, ayrı din ve kültür çevreleri söz konusu olunca, ilk etapta ileri götürülmediği, yarım bırakıldığı gözden kaçmıyor. Yapılan iş, model inşasına ait pür ve ideal çizgileri gerçeğin kendisi imiş gibi görmek ve göstermekten pek de ileri gitmiştir denemez. Bu herhalde kültür ve tarih araştırmalarında seçilen hareket noktasının sonucu olmalıdır: Üniversal tarih açısından Max Weber için birinci planda gelen Batı sivilizasyonu ve onu besleyen, oluşturan kaynaklardır. O arada İslam’a ve Uzak Doğu dinlerine kadar el atılması onları öz varlığı ile tanımak için değil, daima Batı’yı kontrast halinde daha iyi tanıtılabilmek gibi -kendi deyimi ile- ‘sınırlı bir maksat’a bağlanıp kalmaktan dolayıdır. Her şey bir tarafta oluşmuş; öbür taraf bunun tamamıyla dışında ve uzağında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlaki... Hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı! Hedef bu olunca, farklı kültür çevrelerini birinden öbürüne su sızdırmaz duvarlar arasında sert ve koyu renklerle bölünmüş göstermek bir ölçüde kaçınılmaz olacaktır” (Ülgener, 1981: 50).

Ülgener, Weber'in İslam yorumunda önemli bir mukayese hatasının olduğunu söyler. Mukayesenin bir ucunda Reformasyon sonrası oluşan Kalvinizm ve benzeri tarikatlar somut tarihsel gerçeklikleri içinde Hıristiyanlık adına yer alırken, diğer tarafta neredeyse tarihsel niteliklerinden tamamen soyutlanmış bir İslam anlayışı yer almaktadır (Ülgener, 1981: 51). Ülgener'e göre, Weber İslam'ı Kalvinizm'in tam karşısına yerleştirmek için elinden gelen her şeyi yapar.

Weber'e göre İslam ilk dönemlerde savaşçı, fütuhat ve ganimetle genişleyen bir dindir. Politik yanı riyazet yönünün, rant ve ganimet tarafı da normal üretimin önüne geçmiş bir toplumun sahip olduğu inanç tipi ve türüdür. Cihat ve gaza da ganimet için yapılmış olarak yorumlanır. Weber Kalvinizm'i burjuvazi temeli üzerinde sürekli birikim ve değer yaratan, disiplinli çalışan, israf ve gösterişten uzak ve üretime dönük bir mezhep olarak görürken, İslam'ı ise feodal bir savaşçı ve aristokrat zümrenin başını çektiği tüketim ekonomisinin içinde olan bir din olarak ele alır (Ülgener, 1981: 53). İslam rasyonel bir iş ve üretim felsefesinden yoksun ve dünya nimetlerinin tam ortasında tasvir edilmektedir. Ülgener'e göre Weber'in bu değerlendirmeleri eksik ve taraflı olduğu kadar, İslam'ın tarihsel-sosyolojik gerçekliği ile de uyumsuzdur.

Ülgener, dönemselsel olarak iki tür İslam medeniyeti tablosu çizer. Bunlardan ilki, girişimci ruha sahip, çalışkan, birikime önem veren ve israftan kaçınan peygamber ve takipçilerinden oluşan İslam'ın ilk dönemlerindeki medeniyet tablosudur. İkincisi ise özellikle 12. ve 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da etkili olan, ağırlıklı olarak tasavvufun şekillendirdiği donuk ve içe kapanık bir zihniyetin oluşturduğu sonraki dönemin medeniyet tablosudur. Ülgener'e göre, tasavvufun genel olarak dünyadan el etek çekerek aza kanaati vurgulayan Batınî formuna karşılık, tasavvuf çerçevesi içinde Melamilik, dünyevî faaliyete farklı bir yaklaşımı öne çıkaran, meslekî çalışmaya önem veren ve Protestanlıktaki meslek ahlakına benzer bir meslek ahlakını şekillendirebilecek bir ruh barındırmaktaydı. Sayar'a göre (2006: 13), Ülgener'in Melamileri savunması, Weber'in İslam toplumlarında kapitalizmin oluşmamasına dair görüşlerinin bir eleştirisi niteliğindedir.

Sonuç

Weber, ilk olarak Batı'nın özgünlüğünü "rasyonelleşme" kavramı ile açıklamaya çalışır. Bu açıdan Batı, kendine has bir rasyonelleşme özelliğine sahiptir. Bu süreç hayatın bütün yönlerine kurumlar düzeyinde etki etmiştir. İkinci olarak, Protestan mezhebinin özellikle de onun bir alt kolu olan Kalvinizm'in ahlak anlayışını kapitalizmin ortaya çıkışında önemli ve elzem etkenlerden biri olarak görür. Dünyaya yönelik rasyonel bakış açısı ve bunu bir hayat tarzı haline dönüştürebilmesi, dünyadan el etek çekerek inzivaya çekilme şeklinde olmasa da dünya malını gaye edinmemesi, bununla

birlikte çalışmanın ve israftan kaçınmanın asıl Tanrı katında önemli bir kulluk görevi olduğu anlayışına sahip olması, Kalvinizm’i diğer mezheplerden ve dünya dinlerinden ayıran en belirgin özelliği olmuştur. Bu yönüyle Kalvinizm kapitalizmin gelişmesinde önemli bir ahlaki işlev ifa etmiş bulunmaktadır. Weber’e göre, kapitalizm ilk ortaya çıkışında Protestan ahlakından yani Calvinist dünya görüşünden, yararlandığı halde artık ona ihtiyaç duymamaktadır. Weber rasyonelleşmenin en yetkin tezahürünün “demir kafes” terimi ile ifade ettiği, bireyleri adeta baskı altına alan bürokratik yapılar ile gerçekleştiğini düşünür.

Ülgener Osmanlı iktisat zihniyetini anlamaya çalışırken Weber’in araştırma yöntemini kullanır. Osmanlı toplumunda püriten bir iş ahlakının oluşmamasının nedenlerini irdeler. Özellikle Osmanlının iktisadi olarak çözülüşünün nedenleri üzerinde durur (Özgiraz, 2000: 255). Ülgener Osmanlı toplumunu analiz ederken her ne kadar Weber’in yöntemini kullanıyor olsa da Weber’den farklılaştığı yönler de söz konusudur. Weber’in yaklaşımı genel de içselci bir bakış açısını içerir. Her türlü toplumsal gelişmeyi toplumun içsel dinamiklerini dikkate alarak açıklamaya yönelir, dışsal dinamiklere ise fazla ilgi göstermez. Dolayısı ile Batı dışında başka coğrafyalarda yer alan toplumlarda kapitalizmin gelişmemiş olması, o toplumların böyle bir gelişmeye yön verecek içsel dinamiklere mevcut biçimleri içinde hiçbir zaman sahip olmayacakları anlamına gelir. Weber açısından bu İslam için de geçerli bir durumdur. Ülgener’in bakış açısı bu nokta da Weber’den farklılaşır. Weber İslam’ı tarih dışı bir olgu olarak ele alırken, Ülgener, ticaret yollarının değişmesi gibi dışsal faktörleri de dikkate alarak İslam’ı tarihselleştirir ve bir dönem açısından geçerli olabilen değerlendirmelerin başka bir dönem için geçerli olamayacaklarını iddia eder. Ülgener’e göre, Weber’in İslam hakkındaki eleştirileri İslam’ın kendisi için değil sadece belli bir tarihsel pratiği için geçerli olabilir.

Ülgener’e göre İslam medeniyeti zihniyet olarak temelde iki döneme ayrılır. Bunlardan birincisi İslam’ın ilk dönemleridir. Bu dönem başta Peygamber olmak üzere girişimci, çalışkan ve dışa açık bir zihniyetin yaşandığı dönemdir. İkinci dönem ise XII. ve XIII. yüzyıldan itibaren özellikle Anadolu’da tasavvufla beraber oluşan içe kapanık, durgun ve başlangıçtaki çalışma ahlakının giderek ortadan kaybolduğu devirdir.

Ülgener tasavvufla beraber İslam medeniyetinde üç olgu çerçevesinde zihniyet değişiminin yaşandığını belirtir ve bu değişimi “eşya, çevre ve zaman” kavramları üzerinden analiz eder. Melamilik vb. bazı istisnalar dışında, tasavvufla beraber eşyaya bakış değişmiş ve eşya kendisinden uzak durulması gereken bir nesne olarak algılanmıştır. Çevreye yönelik ilgi ise dışa mesafeli ve içe dönük ve kapalı bir anlayışa dönüşmüştür. Zaman anlayışı ise geçmiş ve gelecekte koparılmış sadece bugünü düşünen bir şekle bürünmüştür.

Ülgener’e göre tasavvuftaki dünyaya bakış açısı, özellikle Anadolu’daki esnaf teşkilatları, loncalar üzerinde etkili olmuştur. İslam’ın ilk dönemlerindeki girişimci birey ruhu yavaş yavaş kaybolmuş yerini cemaatçi ve teslimiyetçi birey tipi almıştır. Tasavvuf esnaf teşkilatları üzerinde iki türlü etkide bulunmuştur. Bunlardan Melamilik dünya malını gaye edinmeyip çalışmayı önemseyen ekol olarak olumlu etkide bulunmuş ve Püritanizm’e yakın meslek ahlakının oluşmasında rehberlik etmiştir. Diğer taraftan Batınlık ise içe kapanma, donuklaşma ve gerilemeye neden olmuştur.

Ülgener’in İslam’ı tarihsel süreç içinde değişik görünümlere ve yorumlara sahip bir olgu olarak ele alması ayrıca bir önem ihtiva etmektedir. Oryantalist yaklaşımların “özseltci” (essentialist) İslam tasavvurlarının ortaya çıkardığı sıkıntılardan kurtulmasını sağlamıştır. Oryantalist tezlerden hareket eden Weber açısından tarih dışı “özselt” bir İslam anlayışı, değerlendirmesinin taraflı ve yetersiz kalmasına yol açmıştır.

Kaynakça

- Aron, R. (1986). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Arslan, M. (2012). *İş ve Meslek Ahlakı, Dünya ve Türkiye Örneği*, 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Arslan, M. (2010). "Ülgener'in Dikotemik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1).
- Bendix, R. (1998). "Max Weber'in Din Sosyolojisi", Çev. M. E. Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Der. Yasin Aktay ve M. E. Köktaş, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.
- Bodur, H. E. (1991). "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin Ruhu İle Protestan Ahlakı Arasındaki İlişki)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10.
- Gerth, H.H. ve C. Wrights, M. (1987). "Giriş", *Sosyoloji Yazıları*, Max Weber, Çev. Taha Parla, İng. Yay. Haz. H. H. Gerth ve C. Wrights Mills, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Giddens, A. (1992). *The Consequences Of Modernity*, Polity Press.
- Houraini, A. (2001). *Avrupa ve Ortadoğu*, Çev. Ahmet Aydoğan ve Fahrettin Altun, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Kurt, A. (2010). "Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, (1).
- Morris, B. (1991). *Antropological Studies Of Religion An Introductory Tex*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mutlu, K. (1990). "Toplumların Gelişmesinde Dini Değer Yargılarının Önemi (İslam ve Protestan Ahlakının Karşılaştırılması)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (2).
- Özcan, Y. Z. (1995). "İslam Ekonomik Gelişmeye Engel Midir? Karşıt Delil ve Bazı Metodolojik Düşünceler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8 (1).
- Özel, M. (1993). "Kapitalizm, Hristiyanlık ve Yahudilik" *Kapitalizm ve Din*, Der. Mutafa Özel, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Özkiraz, A. (2000). *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, A Yayınları, Ankara.
- Parsons, T. (1963). "Introduction" *The Sociology Of Religion*, Max Weber, Beacon Press, Boston.
- Ringer, F. (2003). *Weber'in Metodolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Sayar, A. G. (2006). *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Schroeder, R. (1996). *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Turner, B. S. (1997). *Max Weber ve İslâm*, Çev. Yasin Aktay, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.
- Turner, H. J., Beeghley L. ve Powers, C. H. (2010). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, Çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Ülgener, S. F. (1981). *Zihniyet ve Din, İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet Aydınlar ve İzim'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara.
- Ülgener, S. F. (1991). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul.
- Wach, J. (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Weber, M. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (1987). *Sosyoloji Yazıları*, Haz. H.H. Gerth ve C. Wrights Mills, Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*, Cilt 1, Çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, İstanbul.
- Zorlu, A. (2006). "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2 (9-10).